

Rəhmanova Sevinc, Qəhrəmanova Səyyarə
ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏNİN
FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bildiyimiz kimi “es” əvəzliyi alman dilində qrammatik baxımdan daha çox mücərrədləşmişdir. Bu səbəbdən o müxtəlif vəziyyətlərdə mübtədə funksiyasında çıxış edə bilər. O, cansız əşya bildirən isimlərin əvəzinə işləyərkən cümlədə müəyyən şəxsi mübtədə olur və həm leksik, həm də qrammatik baxımdan tamhüquqlü cümlə üzvünə çevrilir. (5, səh. 112-117)

Wo ist das Buch ? Es ist hier

Kitab haradadır? O burdadır.

“Es” əvəzliyi zaman, məsafə və ya təbiət hadisələrinin müxtəlif vəziyyətləri haqqında danışarkən cümlədə mübtədə funksiyasında işləyir. Bu halda belə cümlələr şəxssiz cümlələr adlanır. Es əvəzliyi belə cümlələrdə qrammatik əsasda struktur cəhətdən düzgün işlənsə də, semantik cəhətdən heç bir məna kəsb etmir, məsələn:

Es ist winter. – Qışıdır.

Es ist sehr schön – Çox gözəldir

Es ist 2 Uhr – Saat 2 -dir.

Es läutet – Zəng çalır.

Alman dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də belə cümlələr işlədilir. Sadə cümlələrin struktur və semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilinin sadə cümlələrini bir neçə cür təsnif etmək olar. Əlbəttə, qrammatikalarda cümlələr ən çox quruluşuna görə təsnif edilir. Bundan başqa cümlələri funksional əlamətlərinə görə də təsnif etmək olar. Azərbaycan dilində cümlələr ya adi intonasiya ilə, ya da fərqli intonasiya ilə müşahidə edilir. Belə ki, cümlələr bütöv mətn daxilində bir-birilə struktur – semantik əlaqə üsulları ilə əraşdırılır. Bundan başqa sadə cümlələr hər iki dildə aktual üzvlənmənin tərkib hissələri olan „tema“ və „rema“ ilə də tədqiq edilərək müqayisə edilə bilər. Belə ki, „tema“ məlum olan, haqqında danışılan, əsaslanan söyləmə predmetidir. „Rema“ isə onun haqqında xəbər verən, və məna yükünü daşıyan hissədir. Hər bir sadə cümlənin ünsiyyət vasitəsi kimi kommunikativ məqsədi olur. Sadə cümlə mətn daxilində işlənsə, onu kommunikativ cəhətdən təhlil etmək asan olur. Belə halda ağırlıq adətən ifadəni başlayan birinci cümlə üzvünə düşür və qalan cümlələr mənaca ona zəncirvari bağlanır. (1, səh.125)

Hər sonra gələn sadə cümlə özündən əvvəlkini bu və ya digər cəhətdən məzmununa görə tamamlayır. Beləliklə „tema – rema“ ardıcılığı əmələ gəlir. 1-ci cümlənin reması, 2-ci sadə cümlə üçün tema olur, yəni artıq məlum olan hissəyə çevrilir. Məsələn:

Dünən Elvin məktub yazdı. (rema)

Məktubu anasına oxudu. (tema)

Bunu alman dilində verilən cümlələrdə də müqayisə etmək olar. Məsələn:

Elvin (tema) gab ein Buch Elmira (rema)

Elmira (tema) wan das Buch von Elvin gegeben (rema) (4, səh. 35-41)

Əlbəttə, hər iki dil üçün “tema-remə” analizi cümlənin təşkilində əsas rol oynayır və mətndən asılı olurlar.

Buna başqa bir nümunə də göstərmək olar. Məsələn: Müəllim baxır ki, sinifdə iştirak edən tələbələrdən hansısa dərəcə gəlməyib. O soruşur:

- Mən görürəm ki, bu gün dərəcə kimsə iştirak etmir: - Ich sehe, daß mann heute im Unterricht fehlt.

Wer fehlt heute? (sual verib, soruşur)

Hasan fehlt heute (Həsən yoxdur) cavabını alır. Burada fehlt təmadır. Hasan isə remadır. (yəni bu gün iştirak etməyən şəxs Hasandır)

Həm alman, həm də azərbaycan dilində “tema və rema” leksik qrammatik tərkibinə görə çox müxtəlif olur. Hər iki komponent bütün cümlə üzvlərinin bərabər şəkildə istifadə edə bilər. Hər bir cümlə üzvü məna yükünü öz üzərinə götürərək aktuallaşa bilər. Tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlir ki, cümlənin məna quruluşu məna elementləri, onlar arasında əlaqələr və elementar mənalar təşkil edir. Hər bir sadə cümlə mənaca çox mürəkkəb bir qurum olub, üç müxtəlif komponenti tərkibinə daxil edir: hadisə, məntiq və qiymətləndirmə. Semantik sintaksis vəzifəsi bu komponentlərin hər birinin, onların bir cümlədə birləşmə qaydalarını və dili təmsil etmə üsullarını öyrənməkdir.

V.V.Vinoqradova görə mərkəzində feil onun adlandırdığı və sübutu ilə müşaiuət olunan predkativ durur: O, feil mənalarının altı tipini göstərir: hal, vəziyyət, proseslər, hərəkət, hərəkət prosesi, vəziyyət və hərəkətin davam etmə prosesləri. Müəllifə görə bütün cümlə bütövlükdə feil əsasında formalaşır. Feilə təsir edən nə varsa hamısı cümləyə təsir göstərir. V.V.Vinoqradov sadə cümlənin semantik quruluşunu aşağıdakı sxemdə təsvir etmişdir. (3, Seite 129-135)

I Verb. Substantiv

Die Für ist öfien (alman dilində) vəziyyət:

Qapı açıqdır (Azərbaycan dilində)

Burada qapının vəziyyəti bildirilir.

II Verb+Substantiv

Die Für war öffen (alman dilində)

Proses. *Qapı açıqdır (Azərbaycan dilində)*

III Verb+Substantiv

Mammy sang (alman dilində)

Hərəkət: *Ana mahnı oxudu (Azərbaycan dilində)*

Burada cümlədə hərəkət icra olunduğu bildirir.

IV Verb + Substantiv

Hasan las das Buch (alman dilində)

Hərəkət prosesi: *Həsən kitabı oxudu. (Azərbaycan dilində)*

Bu cümlədə hərəkət prosesi göstərilir.

V. Verb.

Es ist kalt (alman dili)

Bu cümlədə feil „sein“ köməkçi feil kimi bağlayıcı funksiyası yerinə yetirilir.

Qeyd etmək olar ki, öz konsepsiyasına əsasən feilə üstünlük verərək onu cümlə ilə eyniləşdirir. Belə olan halda ad nitq hissələri ilə əmələ gələn sadə cümlələr kənarında qalmış olur. Bu amil özü türk dillərinin sematik sintaksisi nəzəriyyəsində əsas funksiya daşıyır.

Müasir dövrdə leksik sematika və qrammatika sematika dilçiliyin əsas problemlərindən hesab edilir. (2, Seite 97-102)

Sadə cümlənin məna quruluşunun açılmasında əsas rol oynayan mühüm məsələlərdən biri onun sematik strukturunun komponentləridir.

Sadə cümlənin sematik quruluşu ilə qrammatik quruluşu arasında, onların forma və məzmunları arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Hər hansı bir cümlə üzvü, cümlənin sematik strukturunun bir neçə komponenti ilə ifadə oluna bilər. Bu xüsusiyyətə görə sadə cümlənin tərkib hissəsi olan cümlə üzvləri iki qrupa ayrılır.

I. Bir sematik komponentin ifadəsi olan cümlə üzvləri

II. İki və daha artıq sematik komponentlərin ifadəsi olan cümlə üzvləri

Sadə cümlənin sematik strukturunun, həmçinin də onun tərkib elementlərinin formalaşması mürəkkəb prosesdir. Sematik komponentin formalaşması üçün aşağıdakılar mühüm rol oynayır:

1. Cümlə komponentinin sintaktik mövqeyi (yeri)

2. Bu mövqeyin pozisiyanın kateqori-leksik tutumu.

3. Leksik və sintaksis sematikasının qarşılıqlı əlaqəsi

Sadə cümlənin sintaktik strukturunun aparıcı komponenti Predikatdır. Predikat işarəsinin mühüm xüsusiyyəti onun müəyyən miqdarda qeyri-predikat işarələr bu və ya digər əlamət verməklə onlar arasında münasibət yaradan predikat-ışarə predikat ifadənin təşkilədiçi funksiyasını yerinə yetirir, onun strukturunu müəyyənləşdirir. Məhz buna görə də onu predikat ifadəni mərkəzi hesab etmək olar.

Sadə cümlədə sematik subyekt əlaməti xəbərlə müəyyənləşdirilən komponent hesab edilir. “Azərbaycan dilində eləcə də türk dillərində sadə cümlənin sintaktik sematik quruluşu göstərilən bu amillərdə subyektin leksik-sematik ifadəsi: predikatın sematik xüsusiyyəti: predikat və subyekt arasında məna əlaqələrinin xarakteri şərtlənir. Subyekt funksiyasında isim, sifət, say, əvəzlilik, substantivləşmiş, dəyişməz nitq hissələri, müxtəlif söz birləşmələri, feil, sifət və s. çıxış edə bilər”.

Sematik obyekt sadə cümlənin sematik quruluşunun mühüm komponentlərindəndir. Sematik obyekt subyektin predikativ əlamətinin iştirakı, vasitəçiliyi və köməyi ilə formalaşan əşyanı ifadə edir. Obyektin xarakteri həm predikatın sematik xüsusiyyətləri, həm də xüsusi leksik-sematik ifadə ilə müəyyənləşir. Əsas aparıcı amil predikatın sematik xüsusiyyəti sayılır. Sadə cümlələrdə sematik obyektin növləri geniş yayılıb.

1. Təsir obyekt-i *O kitabı oxudu*

2. Fəal təsir obyekt-i – *Torpaq alaqlardan təmizləndi*

3. Birçə; 4. Passiv; 5. Obyekt-adresat; 6. Obyekt-alıcı; 7. Psixi vəziyyət; 8. Müqayisə obyekt-i; 9. Səbəb obyekt-i; 10. Ümid və ya etimad obyekt-i; 11. Məna obyekt-i; 12. Hərəkət obyekt-i; 13. Qavrama; 14. Nəticə obyekt-i və s kimi növləri

Sematik təhlilin əsas funksiyası sadə cümlənin sematik araşdırılmasıdır. Həm Azərbaycan, həm də alman dilində aparılan sintaktik tədqiqatların əksəriyyətində mübtəda və xəbər sadə cümlənin baş üzvləri kimi izah olunur.

İkinci dərəcəli üzvlər isə baş üzvlərin formalaşmasının izahına xidmət edir. Bu prosesdə tamamlıq və zərflilik xəbər, təyin, mübtədaya, tamamlığa, ad nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərə, xəbər isə mübtədaya aid olur. Beləliklə, belə hesab olunur ki, mübtəda müstəqil, asılı olmayan üzvdür. (4, 134-138)

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, sadə cümlə komponentlərinin kəmiyyət və keyfiyyət predikatla şərtlənir. Bu komponentlərin təşkili də predikatdan asılı olur. Sadə cümlənin strukturunda əhəmiyyətinə görə 2-ci komponent subyekt, obyekt, dördüncü konkretləşdirici, beşinci atributdur.

Beləliklə, həm alman, həm də Azərbaycan dilində olan sadə cümlələrdəki sematik komponentlər arasındakı

münasibət obyektiv həqiqətin faktlar arasında olan münasibətini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Zinder L.P. Stroeva T.V. Современный немецкий язык. М.1957
2. Duden Grammatiker deutschen Gegen Wartssprache L.1962
3. Schendels. E. Deutsche Grammatik. М. 1979
4. Ə.M. Dəmirçizadə "Müasir Azərbaycan dili" Bakı, 1972
5. Babayev A. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları, Bakı 2001

Açar sözlər: əvəzlik, cümlə, intonasiya, quruluş, feil, isim

Ключевые слова: местоимения, предложение, интонация, структура, глагол, существительное

Key words: pronoun, sentence, intonation, structure, verb, noun

XÜLASƏ

Alman və Azərbaycan dillərində sadə cümlənin funksional xüsusiyyətləri

Bu məqalə çox maraqlıdır. Müasir dövr ilə ayaqlaşır. Məqalədə sadə cümlənin funksional xüsusiyyətləri Azərbaycan və alman dilində öz əksini tapmışdır. Burada hər şey aydın təhlil edilmişdir. Bu mövzunun təhlili auditoriya üçün əhəmiyyətlidir.

SUMMARY

The functional characters of the simple sentence in German and Azerbaijan languages

This article is very interesting. It coincides with the modern period. The functional characters of the simple sentence in Azerbaijan and German languages reflect in this article. Here everything was analyzed clearly. The analyses of this topic is very important for audience.

Функциональные свойства простых предложений в азербайджанском и немецком языках

РЕЗЮМЕ

Это очень интересная статья. Статья соответствует современному времени. В статье функциональные свойства простых предложений нашли отражение в азербайджанском и немецком языках. В статье все ясно проанализировано. Анализ этой темы важен для аудитории.

Rəsmi rəyçi: dos.A.B.Sobor